

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА
У СРБИЈИ И ДРЖАВАМА РЕГИОНА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ
Књига CLXV

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Књига 38

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА
И ЉУДСКИХ ПРАВА

**СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ
МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У СРБИЈИ
И ДРЖАВАМА РЕГИОНА**

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 10–11. ДЕЦЕМБРА 2015.

Примљено на X скупу Одељења друштвених наука од 13. децембра
2016. године на основу рецензија академика *Војислава Становчића*
и *Тибора Варадија*, професора *Вукашина Павловића*,
Маријане Пајванчић и *Тамаша Корхеца*, др *Мирјане Рашевић*,
др *Зорице Мршевић* и др *Горана Башића*

У р е д н и ц и

академик

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ

др ГОРАН БАШИЋ

ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

БЕОГРАД 2016

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC CONFERENCES

Volume CLXV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 38

COMMITTEE FOR NATIONAL MINORITIES
AND HUMAN RIGHTS STUDIES

**STATE AND PERSPECTIVES
OF MULTICULTURALISM IN SERBIA
AND THE COUNTRIES IN THE REGION**

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD FROM DECEMBER 10–11, 2015

Accepted for publication at the 10th Session of the Department of Social Sciences, held on December 13, 2016, after being reviewed by Academicians *Vojislav Stanovčić* and *Tibor Várady*, Professors *Vukašin Pavlović*, *Marijana Pajvančić*, *Tamás Korhecz*, and *Mirjana Rašević*, PhD, *Zorica Mršević*, PhD and *Goran Bašić*, PhD

E d i t o r s

Academician

VOJISLAV STANOVČIĆ

GORAN BAŠIĆ, PhD

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

BELGRADE 2016

Издају

Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Институт друштвених наука
Београд, Краљице Наталије 45

Лектура и коректура
Марина Сисојевић

Технички уредник
Мира Зебић

Прелом текста
Александар Илчић

Тираж 500 примерака

Штампа
Развојно-издавачки центар Графичкој инжењерства
Технолошко-металушки факултет

ISBN 978-86-7025-710-8

ISBN 978-86-7093-169-5

© Српска академија наука и уметности, 2016

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У ЦРНОЈ ГОРИ

ЗОРАН ЛУТОВАЦ*

С а ж е т а к. – Овај рад има за предмет истраживања стање мултикултуралности и мултикултурализма у Црној Гори, почев од нормативног оквира до испитивања државне политике, која у одлучујућој мери одређује природу и функционисање политичке заједнице. Полазећи од тога да контекст, односно природа и структура политичке заједнице одређује суштину права и слобода утврђених уставом и законима, као и да синергија добрих закона и ваљане политике омогућава делотворну политику интеркултуралности, интегрисања и међусобног прожимања култура различитих националних заједница у друштву – приступило се проучавању прокламованог мултикултурализма са идејом да се утврди постоје ли уопште такви закони и таква политика и, уколико их има, да ли међу њима постоји садејство.

Основни налаз јесте да се Црна Гора налази између уставног опредељења за грађанску државу и фактичког стања снажно изражених разних националних културних идентитета који нису интегрисани у модел плуралног грађанства. У раду се показује да недостаје политичка воља која би једно такво опредељење трансформисала у јавне политике које афирмишу вредности мултикултурализма, као и да мањкају снажне институције које су потпора таквој политици, нарочито одговарајући систем образовања и подршка медија. Несклад између нормираног и оног што се дешава у пракси у случају Црне Горе најбоље се илуструје положајем дела грађана који не прихватају унификацију идентитета на основу званичних политичких критеријума. Унутар саме црногорске националне заједнице постоје различити погледи на идентитет, како на његово историјско полазиште, тако и на његово актуелно тумачење и даљу изградњу. Међутим, ни сама та чињеница није уважена, него је повод да владајуће политичке елите започну са спровођењем политике наметања пожељног облика партикуларног идентитета – идентитета који је означен и у пракси се реализује као државни пројекат.

Уставна прокламација и програмске одредбе усмерене ка изградњи грађанске државе без одговарајућих јавних политика и истинских опредељења политичких актера да се делује у том правцу – не могу стварати прави грађански идентитет и грађанско друштво, а самим тим ни грађанску политичку заједницу. Противречност између начелног опредељења за грађанску државу и политике јачања и редифинисања црногорског идентитета, на једној страни, и захтева за очување и оснаживање других посебних националних идентитета, на другој страни, не води унапређењу друштвене кохезије, засноване на тзв. домовинском идентитету, него, показало се, ка јачању политичких захтева усмерених ка афирмисању посебних

* Институт друштвених наука, Београд

националних идентитета. Притом, није пронађена чаробна формула која би ове захтеве довела у сагласје.

Интегративни, инклузивни модел, уместо искључујућег приступа у домену вођења јавних политика и изградње политичке заједнице намеће се као *win-win* (ситуација у којој сви добијају) начин изласка из зачараног круга грађанско-националних (националистичких) противуречности и контроверзи. Изградња демократске политичке културе и широког базичног консензуса о једној таквој потреби основа су за дефинисање инклузивних јавних политика које уважавају посебности и јачају јединство политичке заједнице.

Кључне речи: мултикултурализам, мултикултуралност, интеркултурални дијалог, идентитет, Црна Гора, међунационални односи

УВОД

Политичко-теоријски појам мултикултурализам појавио се као одговор на неуспех асимилационог приступа интеграцији различитих националних или етнокултурних заједница у појединим државама и постао, најпре видљив, а потом и веома заступљен током 60-их и 70-их година 20. века.¹ Временом, то је постао један од оних појмова који се употребљавају толико често и неселективно да му се значење разводњавало. Тако је у свакодневној, па неретко и научној употреби, појам мултикултурализам наизменично коришћен са појмом мултикултуралност. У овом раду биће примењено разграничење ових појмова које је постало готово општеприхваћено, а које под појмом мултикултуралност подразумева чињеницу постојања различитих етнокултурних заједница у једном друштву, а под мултикултурализмом политичко-институционално третирање те културне и етничке плуралности. Дакле, мултикултуралност је нормативно-дескриптивног карактера, а мултикултурализам претпоставља креирање, спровођење и евалуацију мултикултуралне политике.²

¹ О утицају глобалних политичких промена и процеса глобализације на потребу стварања новог приступа интеграцији различитих етнокултурних и националних заједница у друштву в. Seyla Benhabib, *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*, Princeton: Princeton University Press, 2002; Christine Inglis, *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*, Management of Social Transformation (MOST) – UNESCO, Policy Paper – No. 4. Paper prepared on the occasion of the “1995 Global Cultural Diversity Conference”, 26–28 April 1995, and the “MOST Pacific Sub-Regional Consultation”, 28–29 April 1995, both in Sydney, Australia <http://www.unesco.org/most/pp4.htm>.

² Више о мултикултурализму в. Brian Barry, *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Cambridge, MA: Harvard, 2001; Brian Barry, “Liberalism and Multiculturalism”, *Ethical Perspectives* 4/2 (1997): 3–14, <http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?LAN=E&TABLE=EP&ID=418>; Paul Kelly, *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*, Oxford: Polity Press, 2002; Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal*

Политика мултикултурализма требало би, на једној страни, да је усмерена на јачање друштвене хомогености тако што би доприносила јачању заједничких вредности и целокупне заједнице унапређивањем општег добра свих њених националних или етничких група, и тако што би промовисала различитост и поштовање плурализма, на другој страни. Све то би, у крајњем, водило већој социјалној правди и афирмисању начела једнакости у друштву и већој укључености свих етничких или националних група у живот политичке заједнице.

Међутим, услед праксе која се није поклапала са прокламованим вредностима и циљевима мултикултурализма, праксе која је водила све већим поделама и затварању појединих друштвених група уместо јачању социјалне кохезије, као и због честе, и неретко погрешне, свакодневне употребе термина мултикултурализам, и сам овај појам попримао је све више негативну конотацију у политичком и свакодневном животу, те је као одговор на ту чињеницу уведен нови појам и нови модел управљања културном разноликошћу – интеркултуралност или интеркултурални дијалог. Тај појам се користи у Белој књизи о интеркултуралном дијалогу Савета Европе, а многи аутори под њим подразумевају корекцију и надоградњу појма мултикултурализам – јасније схватање и доследније примењивање концепта мултикултурализма. Интеркултурални дијалог³ се може дефинисати као отворена размена идеја између појединаца и група различитог националног, етничког, верског или језичког порекла на начелима међусобног уважавања са циљем афирмисања толеранције, разумевања, предупређивања конфликта и јачања друштвене кохезије. Као циљеви интеркултурализма, односно унапређеног мултикултурализма, постављају се решавање проблема економске неједнакости, политичке репрезентације и чвршће инклузије различитих етнокултурних група у друштво и политичку заједницу.

Theory of Minority Rights, Oxford: Oxford University Press, 1995; Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*, Oxford: Oxford University Press, 2001; David Miller, "Liberalism, Equal Opportunities and Cultural Commitments", in *Multicultural Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*, ed. P. Kelly, Oxford: Polity Press, 2002; Bikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000; Charles Taylor, "The Politics of Recognition", in *Multiculturalism*, ed. Ammy Gutmann, Princeton: Princeton University Press, Princeton, 1994, pp. 25–75; Sarah Song, "Multiculturalism", in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, Spring 2014, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/multiculturalism/>;

³ У Белој књизи интеркултурни дијалог се односи на отворену и достојанствену размену мишљења између појединаца, група различитог етничког, културног, верског и лингвистичког порекла и наслеђа уз заједничко разумевање и уважавање. Присутан је на свим нивоима – у оквиру једног друштва, између више друштава, и између Европе и остатка света. Бела књига о интеркултурном дијалогу „Живимо заједно једнаки у достојанству“, Стразбур: Савет Европе, 2008, http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_SerbianVersion.pdf.

Прожимање разлика, а не њихово конзервирање један је од кључних циљева те политике. Очување посебности и инклузивност⁴, заснована на универзалним људским правима и владавини права, темељ су тако схваћеног интеркултурализма, односно унапређеног мултикултурализма. Бела књига представила је пет политичких смерница за промовисање интеркултуралности: демократско управљање културном разноликошћу, активно учешће грађанства у културном, друштвеном и економском животу, усвајање интеркултурних знања, отворен простор за дијалог и афирмација интеркултурног дијалога у међународним односима. У том контексту ће мултикултурализам и интеркултурализам (интеркултурални дијалог) бити схваћени и у овом раду.

Чињенице које потврђују мултикултуралност у Црној Гори и које сведоче о њеној разноликости важне су за разумевање природе црногорског плурализма, баш као што је важно из нормативистичко-институционалног угла сагледавати политичку заједницу у којој је смештена. Међутим, за свеобухватно разумевање црногорског друштва неопходно је сагледати и стање и перспективе мултикултурализма, односно креирање, спровођење и евалуацију мултикултуралне политике у њој.

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ

Савремено црногорско друштво би се у свакодневном, а нарочито у политичком животу могло означити као мултикултурално друштво. Мултикултуралност у Црној Гори првенствено је чињеница „културне различитости“ особеног типа – националне, верске и културне разноликости. Оно што ту мултикултуралност чини посебно израженом јесте чињеница да су све те разлике политички релевантне, па често и доминантне у политичком смислу. На делу је процес редефинисања и јачања тако измењеног црногорског идентитета наспрам настојања очувања црногорског идентитета онаквог какав је био у новијој политичкој историји. Главни фронт на идентитетском политичком пољу отворен је на линији расцепа некада јединственог црногорско-српског идентитета. Поред тога, припадници националних мањина интеграцију своде на кључне политичке захтеве: сразмерну заступљеност и што шири и продубљенији спектар самоуправних права, од културних до политичких.

⁴ Под инклузијом (социјалном интеграцијом) у Белој књизи подразумева се двосмерни процес и способност да људи живе заједно уважавајући достојанство сваког појединца, опште добро, плурализам и разноликост, ненасиље и солидарност, као и способност да учествују у друштвеном, културном, економском и политичком животу. Инклузија обухвата све аспекте друштвеног развоја и целокупну политику, захтева да се слабији заштите, као и да свако има право да буде различит, креативан и иновативан.

Црногорци, Црногорци српског идентитета и Срби самоодређују се као припадници већинског, односно већинских (немањинских) народа, иако то нико од њих није у бројчаном него, пре свега, у историјском смислу – у смислу саморазумевања сопствене улоге у стварању државе Црне Горе и у односу према Црној Гори. Црногорци који свој идентитет поистовећују са службено утврђеним идентитетом једина су већина и у фактичком и у статусном смислу. Другим речима, опредељење за „службено“ утврђен и промовисан идентитет омогућава привилегован положај у друштву или барем такав статус да онај ко га прихвата неће бити дискриминисан по основу идентитета. Бошњаци, Албанци, Хрвати, Роми и малобројне скупине припадника других националности самоодређују се као припадници националних мањина, а они су то и у статусном смислу. Муслимани се самоодређују као аутохтони црногорски грађани и не сматрају се класичном мањином која има матичну државу ван Црне Горе, као што то чине Бошњаци.

Иако се у политичком животу мултикултурализам често наводи као део политичког програма или скупа јавних политика као дела „политике идентитета“, у пракси се такве прокламације своде на широку палету националних политика идентитета. Мултикултурализам се у свакодневном и нарочито у политичком говору третира као друштвено општеприхватљив појам. То је појам који би требало да потврди опредељеност ка изградњи грађанског друштва, друштва које истовремено уважава националне, верске и културне разлике.

У пракси, међутим, прокламовани мултикултурализам сводио се на политику прикривеног или отвореног привилеговања дела црногорске нације који је прихватио званични однос према црногорском идентитету, на уштрб Црногораца који и даље баштине српски идентитет, као и на уштрб оних који се изјашњавају као Срби. Према припадницима националних мањина води се политика уважавања класичних мањинских права, а често и знатно више од тога, из ужих политичких разлога. Под плаштом заштите и очувања мултикултуралности, позивајући се на мере афирмативне акције, вођена је политика која је омогућавала привилегован положај за неке припаднике националних мањина, односно њихове политичке представнике (нпр. за Албанце кроз посебне изборне јединице, или Хрвате кроз смањивање изборног прага за улазак у парламент). Истовремено, политички представници Албанаца, Хрвата и других мањинских политичких партија, али и добар део странака Срба и Црногораца у потпуности су етнификовали своје програме и деловање, што се одражавало и на тзв. грађанске партије које су се морале врло јасно и недвосмислено политички одређивати према идентитетским и националним питањима.

Тако је мултикултурализам у интерпретацији и пракси уместо да буде алтернатива национализму постао његова потпора. Чак се у свакодневној политичкој реторици, па и у самом Уставу, мултикултурализам меша са

либералним концептом државе, који подразумева културно-етничку неутралност која почива на индивидуалним правима. У стварности је преовладао национални концепт изградње политичке заједнице, заједнице у којој се сви они који не прихватају званично идентитетско тумачење фактички третирају као припадници мањина, а странке класичних националних мањина као политички савезници у учвршћивању официјелног црногорског идентитета, добијајући заузврат широк простор за спровођење политике идентитета према припадницима сопствене националне заједнице.

Тако етнификована политика не води ка јачању грађанског идентитета државе и друштва, јачању легитимитета заједнице, него управо супротно томе, води снажењу посебних националних идентитета, а однос према Црној Гори као заједници одмерава се у складу са ужим „националним интересима“.

*Доминација уместо интeграције,
eтнификација уместо грађанизације*

Кампања за независну Црну Гору, односно за опстанак заједнице са Србијом, као и збивања после референдума о независности, показали су све противречности идентитетског карактера које су обележавале Црну Гору и политички живот у њој. Иако је референдум о самосталности Црне Горе (2006) успео са становишта резултата, процедуре и генералних оцена посматрача, остала је чињеница дубоке подељености црногорског друштва у погледу односа грађана према политичкој заједници.

Уместо демократије засноване на тражењу интегративних елемената за изградњу политичке заједнице, Црна Гора се суочила, на једној страни, са оспоравањем резултата референдума о самосталности, а на другој, са проблематичним тумачењем, које се у пракси спроводило, да је демократија игра у којој „победник носи све“. Етнификација политике и после референдума наставила је да доминира политичком сценом Црне Горе како због чињенице да су једни оспоравали резултате референдума, тако и због чињеница да су други који су се сматрали победницима на референдуму отпочели конституисање самосталне политичке заједнице третирајући другу страну као „непријатеље Црне Горе“, као оне који нису желели Црну Гору као независну, те стога немају право да се питају о њеном уређењу.

Политичке странке националних мањина: Албанаца, Бошњака и Хрвата подржавале су изградњу грађанске Црне Горе, али су истовремено имале изразито етничке политичке програме, и у томе се нису разликовале од „грађанских“, а истовремено изразито црногорски обојених ДПС-а (Демократске партије социјалиста), СДП-а (Социјалдемократске партије), ЛС-а (Либералног савеза) или од „грађанског просрпског“ СНП-а (Социјалистичке народне

партије), односно просрпских НС-а (Народне странке), СНС-а (Српске народне странке) и других српских партија које су се временом појављивале.

Контрадикторност између опредељења за грађанску државу и стварне етнизације политичког живота нашла је свој одраз и у преамбули Устава Црне Горе, у којој се као доносиоци Устава помињу „слободни и равноправни грађани, припадници народа и националних мањина који живе у Црној Гори: Црногорци, Срби, Бошњаци, Албанци, Муслимани, Хрвати и други, привржени демократској и грађанској Црној Гори“.

Црна Гора, без обзира на природу уставне дефиниције и програмска опредељења кључних политичких актера за изградњу мултикултурног или либералног друштва, функционише као врло етнизикована политичка заједница, као доминантно партијска, а не држава владавине права, у којој положај грађанина преовлађујуће зависи од политичке опредељености, а етничка припадност бива предност или сметња у зависности од воље партијских елита и распореда политичких снага.

Унутар саме црногорске националне заједнице постоје различити погледи на идентитет, како на његово историјско полазиште, тако и на његово актуелно тумачење и даљу изградњу. Међутим, ни сама та чињеница није уважена, него је повод да владајуће политичке елите започну са спровођењем политике пожељног облика партикуларног идентитета – идентитета који је означен и у пракси се реализује као државни пројекат. Следбеници тог пројекта постају привилеговани у статусном и материјалном погледу: они се лакше запошљавају, њихово виђење идентитета део је образовног система и има проходност у медијима под контролом и утицајем државних структура и владајућих елита; наиме, промотери службено утврђеног идентитета финансирани су из државног буџета, док остали имају приступ само ако се претходно самоодреде као припадници мањина.

Они који друкчије виде и тумаче црногорски идентитет означавају се „жртвама заблуда“, па чак и „непријатељима Црне Горе“ или „страним плаћеницима“. Грађани који не желе да се одрекну свог црногорства и српског идентитета означавају се националистима, а они који пренаглашавају своје црногорство одвојено од српског идентитета у јавној сфери се сматрају патриотима под утицајем владајућих елита. На другој страни, један мањи део оних који се изјашњавају као Срби и одричу се свог црногорства инсистирајући на разликама између Срба и Црногораца, заговарајући идеју да су то потпуно посебна два народа која немају ништа заједничко – постају пожељни политички партнери, јер фактички подупиру тезу владајуће елите. Насупрот њима, Црногорци који инсистирају на свом српском идентитету или на одређеним елементима тог идентитета на најачем су асимилационом удару.

Иако Устав Црне Горе (2007) не дефинише које националне заједнице чине националне мањине, у политичком животу се таквима сматрају и на

тај начин третирају припадници свих националних заједница које су формирале националне савете на основу Закона о мањинским правима и слободама.⁵ Националне савете по том закону формирали су Албанци, Бошњаци, Муслимани и Роми, али је то учинила и једна група Срба која нема широку подршку међу припадницима српске националне заједнице. То може да посведочи чињеница да су они излазили на изборе, али нису прелазили цензус, као и чињеница да их у ставу о мањинском статусу Срба не подржава ниједна релевантна политичка странка Срба нити нека од просрпских грађанских партија. Сама чињеница да је нека група Срба без политичке релевантности основала Национални савет на основу Закона о мањинским правима и слободама не производи последицу да се због тога Срби означе и третирају као национална мањина, баш као што не би евентуално формирање Националне заједнице Црногораца, по истом закону, учинило Црногорце националном мањином. Међутим, важно је и напоменути да у јавним наступима представници Српског националног савјета напомињу да су се регистровали на основу Закона о мањинским правима и слободама, јер је то био једини начин да се финансијски подрже културни пројекти Срба у Црној Гори. И када се, поред реченог, подвуче чињеница да Срби у Црној Гори не сматрају себе националном мањином, него аутохтоним народом који је градио Црну Гору – онда то све указује да би се они, баш као и Црногорци српског идентитета, морали посматрати ван мањинског оквира у истраживањима мултикултуралности и међунационалних односа у Црној Гори.

Због свега наведеног, свођење изучавања мултикултуралности на нормативни оквир за заштиту права мањина методолошки је мањкаво. Осим тога, положај националне заједнице у једној земљи у много већој мери је одређен практичном државном политиком него нормама, које без ваљаних и делотворних политика могу бити „мртво слово на папиру“. Синергија добрих закона и ваљане политике омогућава делотворну политику интеркултуралности, интегрисања и међусобног прожимања култура различитих националних заједница у друштву – зато је важно у проучавању мултикултурализма изучавати да ли уопште постоје такви закони и таква политика и, ако их има, да ли постоји међу њима садејство.

Политика есенцијализације идентитета

Политика идентитета може бити усмерена или ка поштовању људских права, или ка отвореном или прикривеном непоштовању људских права. Парек овај други, непожељан, процес означава као *есенцијализацију* идентитета

⁵ Закон о мањинским правима и слободама усвојен је 10. маја 2006. године, *Службени лист Републике Црне Горе*, бр. 31/2006.

групе. То је политика која занемарује чињеницу да појединци унутар групе имају различит поглед на идентитет заједнице којој припадају. Такав је случај Црногораца српског идентитета, тј. свих оних Црногораца који су до раскола у владајућем ДПС-у своје црногорство везивали за културу, традицију и митове који се сада негирају и који су свој језик називали српским језиком, јединим службеним језиком у Црној Гори све до доношења Устава 2007. године. Владица политика сужавала је простор индивидуалне слободе и колективних права настојањем да се појединцима и групама наметне „званични“ идентитет. Сви они чије се схватање идентитета разликује од „прописане“ идентитетске матрице, прокламоване од стране владајућих елита и под њиховом заштитом промовисаних интелектуалаца – означавају се као отпадници, неаутентични припадници, па и непријатељи, нације и државе. Политика идентитета тако постаје политички инструмент владајуће елите за стварање сукоба уместо да буде основа интеграције друштва. Овакав процес Парек назива есенцијализацијом идентитета групе. Таква политика је искључујућа, ауторитарна и генерише сукобе, уместо да је посвећена стварању друштвене хармоније.

На примеру односа званичне политике према црногорском идентитету сагледавамо својеврсни *парадокс идентитета* о којем говори Парек када указује на опасности од претварања политике идентитета у политику сукоба. Он те опасности класификује у три групе. Прва је већ поменута тежња ка есенцијализацији идентитета, под којом се подразумева игнорисање чињенице да немају сви припадници неког колективног идентитета исто схватање и погледе на свој идентитет, нити желе да га изражавају на исти начин. Они који другачије гледају на свој идентитет, баш као у црногорском случају црногорског идентитета, на мети су јавних критика, означавају се као заведени или заблудели, као жртве погрешних учења и туђих утицаја, једном речју, означавају се као отпадници. Парек управо указује да занемаривање вишеструкости и слојевитости идентитета и притисак усмерен ка унификацији и стварању хомогеног идентитета јесу главни разлози есенцијализма.

Друга опасност на коју указује Парек, а која је изражена на примеру Црне Горе, јесте опасност стварања вештачких супротности, односно утемељење нових елемената идентитета на разликама које се пренаглашавају. На тај начин се политика идентитета трансформише у политику сукоба, политику у којој тумачи официјелног идентитета сматрају да једини имају права да говоре о идентитету и да га обликују. Ако нема уважавања различитог погледа на заједнички колективни, национални или политички идентитет, онда се може рећи да и нема грађанског идентитета, који се у Црној Гори представља као основ уставног и политичког идентитета.

И, најзад, трећа опасност на коју указује Парек такође се манифестује у Црној Гори – опасност која се односи на настојања да се некритички прихвата

историјски стечени поглед на идентитет.⁶ Међутим, у случају Црне Горе, то је приступ оних који немају механизме и инструменте да такав поглед покушају да наметну или прикажу другима, јер то није становиште оних који владају. Напротив, историјски стечен поглед на идентитет се реинтерпретира, у званичној варијанти тумачи друкчије него доскора и, наново протумачен, представља као древни историјски идентитет, који је, као такав, природан основ садашњег идентитета.

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА ИЗМЕЂУ ПРОКЛАМАЦИЈА, НОРМИ И ДЕЛОВАЊА

Поштовање националне, верске, језичке, односно културне различитости у ширем смислу – предуслов је стабилног и успешног мултикултуралног друштва и јачања елемената заједничког политичког идентитета.⁷ *Инијеркултуралности* представља теоријски и практичнополитички концепт, који подразумева свестрано прожимање култура на принципима међусобног поштовања и уважавања и та начела поставља као стубове стварања хармоничне политичке заједнице.

Несклад између нормираног и оног што се дешава у пракси у случају Црне Горе најбоље се илуструје положајем дела грађана који не прихватају унификацију идентитета на основу званичних политичких критеријума. Мањине су релативно добро нормативно заштићене, али не и Срби и Црногорци српског идентитета који нису дефинисани нити се самоодређују као припадници националних мањина. Насупрот томе, они у правима и третману нису изједначени са онима који идентитет прихватају и тумаче у складу са званичном политиком, нити имају заштиту и гарантовање права каква имају припадници националних мањина. На пример, одредбе Устава које се односе на заштиту идентитета мањина (члан 79) и забрану асимилације (члан 80) или аутентичну заступљеност (члан 79 став 9) – не односе се на њих. У пракси се не поштује ни принцип сразмерне заступљености који је предвиђен за националне мањине (члан 79 став 10), иако би, по природи ствари, требало да се односи на све, па и на онај део становништва који није дефинисан, нити се самоодређује као национална мањина, тј. на оне који се сматрају припадницима већинске популације.

⁶ Bihkhu Parekh, *Nova politika identiteta*, Zagreb: Politička kultura, 2006, str. 34.

⁷ Међутим, политизација различитости, инсистирање на различитости у политичком смислу може довести до „парадокса мултикултурализма“, који заштиту и уважавање различитости претвара у политику националног или етничког етикетирања, в. Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2004, str. 243–247.

Црногорци који се позивају на српски идентитет и Срби који су поносни на своје црногорство – реметилачки су фактор у процесу раздвајања некад јединственог идентитета. У стварном животу управо су они мета асимилационих идентитетских притисака, притисака усмерених ка унификацији и стварању хомогеног идентитета; они су, заправо, главна циљна група политике есенцијализације идентитета.

У грађанској држави сва она права која имају припадници већинског народа морала би бити доступна свим грађанима који се тако самоодређују без обзира на то како они дефинишу сопствени идентитет. Два комплементарна начела одликују стабилно мултикултурално друштво: неговање и јачање оног што је заједничко, на једној страни, и уважавање различитости на индивидуалном и колективном плану, на другој страни; другим речима: међусобно прожимање уместо искључивања, упознавање и уважавање различитости – од уставно-правних начела, преко закона и јавних политика до општег друштвеног принципа који постаје основ политичке културе у заједници.⁸ Тек ако грађански политички идентитет подразумева не само поштовање појединца да гради сопствени идентитет него и уважавање различитог погледа на заједнички национални, етнокултурни или политички идентитет, тек тада се може говорити о грађанском идентитету као о преовлађујућем политичком идентитету у Црној Гори.

Припадници Срба и Црногораца српског идентитета тако се налазе у апсурдној ситуацији да не желе да буду третирани као мањина, те према томе не конзумирају права предвиђена за мањине, али им фактички није омогућено да буду у равноправном положају у односу на Црногорце који прихватају елементе званично успостављеног идентитета који се огледа у новокодификованом црногорском језику, новом тумачењу историјских догађаја и превредновања културног наслеђа. Срби и Црногорци српског идентитета тако нису равноправни са статусном и привилегованом већином, а не желе да чувају и негују сопствени идентитет путем мера афирмативне акције или на било који други начин који их гура у статус националне мањине. Тако правно и политички изопштени, они су на удару отворених или прикривених асимилационих настојања владајућих елита и институција и потпуно измичу пажњи и контроли организација за људска права, па и истраживача друштвених наука, који се проблемима мултикултуралности и интеркултуралности баве уско нормативистички не улазећи у дубљу социолошку или политиколошку анализу стварног стања и положаја њиховог идентитета.

⁸ О томе да су познавање особености и различитости, као и висок степен толеранције, неопходни елементи за стабилност политичког идентитета в. у: Malory Nye, "The Challenges of Multiculturalism", *Culture and Religion: An Interdisciplinary Journal* 8/2 (2007): 109–123.

Црна Гора се налази између уставног опредељења за грађанску државу и фактичког стања снажно изражених разних националних културних идентитета који нису интегрисани у модел плуралног грађанства. Иако се у свом уставу Црна Гора дефинише као грађанска држава, ни сам тај устав није донет на принципима грађанског друштва, што му у пракси ограничава ауторитет друштвеног уговора. Да би концепт грађанске државе постао шире прихватљив међу политичким актерима и грађанима, он би требало да почива на грађанским, либерално-демократским вредностима, али и на уважавању посебних културних идентитета националних заједница. Поред уставног опредељења, неопходна је пре свега политичка воља трансформисана у јавне политике које афирмишу те вредности, као и културни плурализам и снажне институције које су потпора једној таквој политици. Посебну улогу у томе требало би да има одговарајући систем образовања и подршка медија.

Ако се као полазиште узму савремене концепције грађанства у којима се инсистира на томе да грађанин мора да има прилику да учествује у заједничком одлучивању о важним питањима друштва, односно на активној партиципацији (републикански профил грађанина) и на заштити поља права и слобода од утицаја носилаца политичке моћи и могућности да се, управо обрнуто, од стране грађана шири поље утицаја према носиоцима власти (либерални профил грађанина),⁹ може се рећи да оне нису до краја озбиљно схваћене и прихваћене у црногорском друштву и политичкој заједници.

Елементи мултикултуралистичког приступа грађанству¹⁰ у којем се тражи баланс између индивидуалних и колективних права губе се у пракси црногорског друштва двојако: *кроз ејнификацију* политике и права, што обесмишљава суштину грађанског принципа као таквог, и *кроз покушаје унификације* идентитета оних који се самодефинишу као аутохтони припадници немањинског народа.

Савремена мултикултурална демократија заснива се на традиционалним и новим грађанским вредностима, као и на институционалним иновацијама проистеклим из захтева за што већим самоуправљањем и равномернијом поделом власти унутар хетерогених политичких заједница.¹¹

⁹ Robert Belamy, *Citizenship – A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, 2008, p. 43.

¹⁰ Вил Кимлика, *Мултикултурално грађанство*, Подгорица: ЦИД, 2004.

¹¹ Више о томе Thomas-Humphrey Marshal, *Citizenship and Social Class*, Cambridge University Press, 1950, доступно и на: http://www.jura.uni-bielefeld.de/lehrstuehle/davy/wustldata/1950_Marshall_Citizenship_and_Social_Class_OCR.pdf; Hans-Martien ten Napel and Florian Karim Theissen, "Taking Pluralism Seriously: The US and the EU as Multicultural Democracies?", in *Religion, Politics and Law*, eds. Bart C. Labushagne and Reinhard W. Sonnenschmidt, Leiden–Boston: Brill, 2009, pp. 363–392, доступно и на: <http://media.leidenuniv.nl/legacy/Taking%20pluralism%20seriously.pdf>; Will Kymlicka and Wayne Norman, eds., *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford: Oxford University Press, 2000; Аренд Лајпхарт, *Могели демократије*:

Новију политичку историју обележила је група посебних захтева мањинских заједница, међу којима су се у многим земљама етаблирали: репрезентативност у оквиру институција власти, или самоуправа у области културе, образовања и информисања. У другим пак земљама ти захтеви се одбацују као непримерени, јер нарушавају либерални концепт грађанског друштва. И управо између ова два приступа налази се теоријски и практично политички простор који би могао допринети устоличавању новог сета колективних права. Један од првих задатака у том процесу јесте онемогућавање дезинтегративног потенцијала који би урушавао темеље либералне државе и основних тековина класичног концепта грађанства.

Бавећи се мултикултуралним грађанством, Кимлика и други теоретичари мултикултурализма су у жижу својих истраживања ставили управо однос између либералне концепције грађанства и мултикултуралних захтева за посебним правима изводећи закључак да су мултикултурализам и либерални модел грађанства компатибилни, да је полагање неких колективних права на партиципацију у политичкој заједници могуће без опасности по њену дезинтеграцију, али су изражене и бројне резерве када су у питању захтеви за самоуправом.¹² Све предности и недостаци посебних права за националне и културне заједнице сликовито се показују на примеру Црне Горе. Међутим, то је само једна страна истог новчића – на другој страни тог истог новчића је сасвим другачији процес, процес који додатно усложњава политичке прилике у Црној Гори: наметање заједничког идентитета. Када се оба та процеса сагледају интегрално, јасније се види какве су све потешкоће могуће у развијању теоријских концепата и њихове примене у реалном животу.

Један од одговора који се нуди за овакве прилике јесте *уставни ња-џриотизам*, али он није могућ ако није заснован на базичном друштвеном консензусу и диференцираном грађанству које не дезинтегрише политичку заједницу. Да би грађански идентитет био институционално утемељен на принципима уставног патриотизма, мора да почива на грађанском идентитету који се заснива и на осећају припадности политичкој заједници у којој сви имају једнака права и статус.¹³ И управо ту се налази темељни проблем црногорског грађанства.

облици и учинак владе у тридесет шест земаља, Подгорица: ЦИД – Београд: Службени лист Србије, 2003.

¹² Кимлика, *Мултикултурално грађанство*, стр. 264–271.

¹³ „Либерални концепт универзалног грађанства, допуњен републиканским идеалом партиципације путем политичког дијалога и учешћа у политичким процедурама, подразумева практично, по природи ствари, одређене уступке мултикултуралистичком моделу“, Бојан Спајић, „Етика и грађанин“, у *Црна Гора у 21. столећу – у ери комјунитивности, њених вриједности*, ур. Соња Томовић Шундић, Подгорица: ЦАНУ, 2010, стр. 42.

Ако се као модел грађанства узме онај који подразумева активно учешће припадника политичке заједнице у обликовању темељних основа и кључних праваца развоја друштва,¹⁴ и где се под грађанством, поред система моралних представа, норми и вредности, подразумева и скуп права и политички статус припадника те политичке заједнице и њихов осећај припадности политичкој заједници – онда би се основано могло рећи да је грађански модел политичке заједнице тек циљ који би требало достигати у сваком сегменту његове суштине. Грађанска *држава*, грађанске *вредности*, грађански *идентитети* тек су у повоју, на нивоу уставне програмске оријентације и задатог циља.

Мултикултурализам и грађанска држава

Уставно-правни поредак Црне Горе почива на грађанском концепту политичког поретка¹⁵ који се сматра једним од „најбитнијих утврђења уставног карактера државе Црне Горе“.¹⁶ Тај концепт академик Шуковић разрађује кроз дефинисање грађанина као носиоца суверености, једнакости права и слобода грађана без обзира на њихове групне посебности, идентитете и припадности и, најзад, кроз гарантовање посебних права за припаднике националних мањина која могу користити и у заједници с другима за осигурање једнаких услова за остваривање права.¹⁷

Међутим, у пракси стварни носиоци суверености су владајуће политичке елите, а на остваривање права и слобода утиче најпре страначко опредељење, а потом и припадност одређеним идентитетима. Концепт грађанства схваћен као приврженост политичкој заједници у Црној Гори се суочава са низ системских препрека. Осим чињенице да највиши правни акт није био плод друштвеног договора и најширег консензуса, чињеница да је једна национална заједница, односно њен део који подржава идентитетске погледе владајуће коалиције привилегован у статусном смислу и да се то сматра природним – озбиљна је препрека изградњи грађанског концепта државе.

„Информација о заступљености мањинских народа и других мањинских националних заједница у државним органима, органима државне управе, органима локалних управа, судовима и државном тужилаштву“ – Министарства за људска и мањинска права од 15. јула 2015. године – показује натпропорционалну заступљеност оних који су се национално изјаснили као

¹⁴ David Miller, „Citizenship and Pluralism”, *Political Studies* 43/3 (1995): 443.

¹⁵ „Црна Гора је *грађанска*, демократска, еколошка и држава социјалне правде, заснована на владавини права“, члан 1 став 2 Устава Црне Горе. Устав Црне Горе од 2007. године, *Службени лист Црне Горе*, бр. 1/2007, 25. 10. 2007.

¹⁶ Мијат Шуковић, *Уставно право*, Подгорица: ЦИД, 2009, стр. 181.

¹⁷ Ibid.

Црногорци и испотпропорционалну заступљеност осталих, а посебно Срба. Структура запослених у свим државним органима, којих је 141, на основу 13.900 упитника, у националном смислу, изгледа: Црногорци 8.650 (74,76%), Срби 1.301 (11,24%), Албанци 291 (2,51%), Бошњаци 650 (5,62%), Муслимани 285 (2,46%), Роми 2 (0,02%), Хрвати 88 (0,76%), остали 49 (0,42%).¹⁸ Према истраживању од 2011. године, ти подаци су били још лошији у погледу сразмерне заступљености. У националном смислу, запослени су се изјаснили као: Црногорци 79,03%, Срби 8,59%, Албанци 2,80%, Бошњаци 4,14%, Муслимани 2,39%, Роми 0,01%, Хрвати 0,89%, остали 0,42%.¹⁹

Контекст, односно природа и структура политичке заједнице одређује суштину права и слобода предвиђених уставом и законима, укључујући и мере афирмативне акције које се гарантују припадницима мањинских националних заједница. Иако су та права и мере афирмативне акције широко постављене и засноване на највишим међународним стандардима, тешко је ускладити циљ стварања универзалне грађанске политичке заједнице са политичким захтевима заснованим на националном принципу.

Уставна прокламација и програмске одредбе усмерене ка стварању грађанске државе без одговарајућих јавних политика и стварних опредељења политичких актера у том правцу – не могу стварати прави грађански идентитет и грађанско друштво, а самим тим ни грађанску политичку заједницу. Противречност између начелног опредељења за грађанску државу и политике јачања и редефинисања црногорског идентитета, на једној страни, и захтева за очување и јачање других посебних националних идентитета, на другој страни, не води ка јачању друштвене кохезије засноване на тзв. домовинском идентитету (академик Шуковић), него, показало се, ка јачању политичких захтева усмерених ка јачању посебних националних идентитета.

¹⁸ Национална структура запослених у органима државне управе показује још неповољнију структуру запослених у погледу сразмерне заступљености. Од укупног броја од 6.808 упитника, у националном смислу, запослени су се изјаснили као: Црногорци 5.590 (82,11%), Срби 497 (7,30%), Албанци 90 (1,32%), Бошњаци 333 (4,89%), Муслимани 149 (2,19%), Роми 2 (0,03%), Хрвати 27 (0,40), остали 24 (0,35%) и није се изјаснило 96 (1,41%). Национална структура запослених у правосудним органима, вијећу за прекршаје и подручним органима за прекршаје (бројчано и процентуално), у националном смислу, изгледа: Црногорци 610 (73,94%), Срби 95 (11,52%), Албанци 16 (1,94%), Бошњаци 38 (4,61%), Муслимани 30 (3,64%), Роми 0 (0,00%), Хрвати 8 (0,97%), остали 2 (0,24%). Структура запослених у тужилачким органима према националности показује да се од укупног броја запослених као Црногорци изјаснило 79,56%, као Срби 6,67%, Албанци 1,33%, Бошњаци 4,44%, Муслимани 3,11%, Хрвати 1,33%, осталих нема међу запосленима.

¹⁹ О положају Срба и српског идентитета видети више у Зоран Лутовац, „Срби у Црној Гори после раздвајања Србије и Црне Горе 2006. године“, *Зборник Машице српске за друштвене науке* 146/1 (2014): 55–70.

Није пронађена чаробна формула која би ове захтеве довела у међусобни склад, а један од кључних разлога је то што се уместо базичног друштвеног консензуса апсолутизовао принцип већине, тако да се већина постигнута на референдуму о независности поставила као врхунски елиминаторни критеријум који је пресуђивао о томе ко има право да утврђује основне поставке друштва и политичке заједнице. Онима који су на том референдуму гласали за заједничку државу са Србијом постављене су јасне границе деловања и испољавања сопственог идентитета уместо простора за интегрисање. На другој страни, реакција оних којима су границе постављене биле су „алергијске“, тако да су национална и идентитетска питања постала сметња јачању грађанског идентитета и тзв. домовинског идентитета.

Однос према националним мањинама, ма колико изгледао на основу анализе уставно-правног поретка и мера афирмативне акције као однос афирмације мултикултурализма,²⁰ у пракси производи јачање њихове (само)изолације, а не интеграције у друштво. Политички представници мањина у својим захтевима за репрезентативношћу и самоуправом иду ка стварању етничке ексклузивности, увођења критеријума националне припадности као елиминаторног критеријума за представљање или заступање мањина.

Политички захтев за аутентичним политичким представљањем, преко „аутентичних мандата“, јесте политички пројекат усмерен ка искључивању странака грађанске оријентације из трке за мањинске мандате, јер се такве странке, ако нису етничке (националне) или ако немају доминантно национални (националистички) програм или политику, аутоматски искључују као аутентични представници мањина, без обзира на то што својим програмом или својом политиком могу више допринети бољитку неке мањинске националне заједнице него „аутентични“ (националистички) представници те мањине. То би у пракси значило да демократски изабран представник неке мањинске националне заједнице није аутентични представник те заједнице, јер није изабран на листи „чисте“ мањинске странке, него на листи странке која се залаже за грађанске вредности и у оквиру њих за равноправност те

²⁰ Устав Црне Горе у члану 79 посебно се бави припадницима „мањинских народа и других мањинских националних заједница“. Међутим, није јасно на кога се све то односи, с обзиром на то да Устав не дефинише ко је припадник већинског, а ко мањинских народа. Ако је критеријум број припадника одређене заједнице, онда су у Црној Гори сви припадници националних мањинских заједница, јер нема апсолутно већинске заједнице према попису становништва. Ако је критеријум повлашћени положај у друштву, онда су то Црногорци који прихватају нове елементе црногорског идентитета, али не и Црногорци који се држе српских елемената свог идентитета. Ако се, поред историјског критеријума, у обзир узме и начело самоодређења, онда Црногорци српског идентитета и Срби нису припадници мањинских националних заједница. Чак би се у релативновећинском смислу они који баштине српски идентитет у Црној Гори могли означити као најбројнија идентитетска групација.

заједнице. Дакле, сама политичка партиципација националних мањина, њена распрострањеност и дубина није сама по себи сведочанство постојања мултикултуралне демократске заједнице, нити сведочанство мултикултуралне јавне политике.

Интегративни, инклузивни модел, уместо искључујућег приступа, у домену вођења јавних политика и изградње политичке заједнице намеће се као *win-win* (ситуација у којој сви добијају) начин да се изађе из зачараног круга грађанско-националних (националистичких) противуречности и контроверзи. Изградња демократске политичке културе и широког базичног консензуса о једној таквој потреби основа су за стварање инклузивних јавних политика које уважавају посебности и јачају заједништво.

Мултикултурализам и грађански идентитети

Концепт класичног грађанства подразумева да је припадност политичкој заједници изнад посебних групних припадности у оквиру те заједнице, али исто тако да та припадност није искључива према другим идентитетима. Комплементарност грађанског и националних идентитета нарушава се у случају Црне Горе искључивањем оних који на црногорски идентитет гледају друкчије од носилаца власти, као и оних који су сматрали да би за Црну Гору било боље да је остала у заједници са Србијом, на једној страни, и оспоравањем такве заједнице, као заједнице свих грађана, од стране оних који се искључују, на другој страни.

Посебни идентитети, инсистирање на разликама, а не на ономе што спаја, који су пробуджени и продубљени током 90-их година 20. века, још увек преовлађују у црногорском друштву.²¹ О томе сведочи и пораст укупне етничке дистанце у Црној Гори, што свакако не иде у прилог развоју „домовинског идентитета“.²² Међутим, та дистанца није изражена тамо где су политичке елите својим деловањем чиниле да се она појави и рашири. Напротив, *нема дистанце између Срба и Црногораца* или, како то прецизније кажу истраживачи јавног мњења, „између ове две скупине не постоји дистанца“.²³ То је зато што нема структуралних елемената за стварање дистанце међу

²¹ Спајић, „Етика и грађанин“, стр. 48–51.

²² *Ibid.*, 51.

²³ Милош Бешић, „Етничка дистанца у постреферендумској Црној Гори“, у *Квалифетив међуетничких односа и култура мира на Балкану*, прир. Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Центар за социолошка истраживања, 2008, стр. 107; *Етничка дистанца у Црној Гори – емпиријско истраживање*, Подгорица: ЦЕДЕМ и ЦЕС, децембар 2013, стр. 15, <http://www.cedem.me/sr/publikacije/finish/13-publikacije/456-etnika-distanca-2013-.html>.

њима, историјских, културних, па ни темељних политичких основа. Поделе које су политичке елите почеле да намећу још увек се у перцепцији грађана доживљавају као ограничене, ситуационе, а не као суштинске и дубинске.

Осећај припадности политичкој заједници, по природи ствари, не може бити развијен код оних који се искључују из те заједнице, чији се чин гласања за једну од две понуђене опције на референдуму о независности проглашава непријатељским чином (а таквих је према званичним референдумским резултатима било око 45%), а управо је осећај припадности и поноса у вези са тим означен и код Тејлора²⁴ и код Кимлике²⁵, као неопходан за стварање кохезије унутар мултикултуралног друштва, поред поштовања либерално-демократских вредности и сагласности око процедуралних и формалних правила. Другим речима, грађански универзални идентитет се не може градити насупрот појединачним идентитетима, нарочито кад су они тако изразито присутни, него би га, напротив, требало градити на разноврсности, уважавању разлика, ма колико оне биле изражене.

Мултикултурализам и грађанске вредности

Грађанске вредности које су се историјски изграђивале и које су Ли-сабонским уговором верификоване као европске вредности²⁶ постајале су програмски циљеви и у земљама које су се налазиле у процесу трансформације из реал-социјализма у либерално-демократске политичке заједнице. Проблеми са којима су се суочавале земље у транзицији, па и Црна Гора, било је недемократско политичко наслеђе, фасадни уставно-правни оквир и доминантно „поданичко-партиципативна политичка култура“.²⁷ Ако би

²⁴ Charles Taylor, “The Politics of Recognition”, in *Multiculturalism*, ed. Amy Gutmann, Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 25–75.

²⁵ Кимлика, *Мултикултурално грађанство*, стр. 277–278.

²⁶ Више о европским вредностима у Зоран Лутовац, „Европеизација националног идентитета у процесу европских интеграција Србије“, у *Нова Европа и њена периферија*, ур. Илија Вујачић и Никола Бељинац, Београд: Факултет политичких наука, Удружење за политичке науке Србије, 2015, стр. 272–275.

²⁷ Оливера Комар пише да црногорски политички систем карактерише несасгласје између две основне компоненте либерално-демократске политичке структуре и поданичко-партиципативне политичке културе. Поданички елементи политичке културе огледају се у: „1. Слабо развијеној свијести о улазним функцијама система. Улазне функције система су оне које се односе на инпут друштва ка власти у виду политичке социјализације, регрутације, интересне артикулације, интересне агрегације или политичке комуникације. У систему у коме су ове функције слабе јавља се неодговорност и нереспонзивност власти, што обесмишља партиципативну политичку структуру оличену у либерално-демократском политичком систему. 2. Слабо развијеној свијести о улози

се овоме додала склоност ка томе да се институције подвргавају политичкој вољи и селективно уважавају, односно да се владавина права политички инструментализује и релативизује, онда је јасно пред каквим се изазовима налази Црна Гора и друге земље у транзицији пред којима је пут установљавања грађанских вредности које су инклузивне у односу према „другима“ – пут владавине права, неговања и заштите људских права и консолидације демократског поретка.

Ако се мултикултуралност узме као основа грађанског идентитета, „осјећај припадности јединственом идентитету може се засновати (као што Кимлика и Тејлор наглашавају) искључиво на способности тог идентитета да интегрише и унапређује појединачне културне профиле у његовом оквиру. Притом није довољно инсистирати на Црној Гори као друштву које просто толерише различите културе, већ као друштву које успјешно интегрише и промовише различите начине доброг живота дате у појединим културама без опасности по њихове посебности. Јединствени црногорски идентитет зависи од степена прихватања и уважавања културног плуралитета као основне вриједности црногорског културног простора“.²⁸ Ако се наведене речи узму као покушај сажетог дефинисања начелног уставног опредељења и програмског циља и подлоге за стварање јавних политика које ће их претворити у дело, онда се може говорити о целомитом приступу изградње грађанског идентитета и домовинске привржености. Такав приступ, ако је систематски и системски, спроводи се путем уставно-правног поретка, система образовања и јавних политика.

Међутим, до сада, то у пракси није изгледало тако, бар када су у питању различита гледања на идентитет унутар популације која се самодефинише као Црногорци, Срби или Срби-Црногорци односно Црногорци-Срби.

Статистичка чињеница да некадашња двотрећинска, а садашња релативна већина грађана, свој језик назива српским језиком се не уважава, него се ти грађани третирају као да су припадници националне мањине. Не уважава се ни историјска чињеница да је то до Устава од 2007. године био једини званични језик Црне Горе. Игнорише се принцип који је приликом

појединца у функционисању система. Ово се превасходно огледа у избегавању одговарајућих обавеза које би грађанин требало да испуњава – као што су евалуација рада органа власти, позивање на одговорност, захтјев за заштитом права, интересно орагнзовање и сл. Појединац нема свијест о томе да је битан сегмент система и да од његовог понашања систем зависи. Овако се и појединац ослобађа одговорности коју захтијева либерално-демократски политички систем. 3. Патерналистичким очекивањима од државе да обезбиједи партикуларне услове неопходне за живот појединца... очекивања од државе да се побрине за појединачне интересе... ова очекивања се трансформишу у врло специфичан клијентелистички однос...“; Оливера Комар, „Политичка култура у Црној Гори“, у: *Црна Гора у 21. стољећу – у ери комјунитарности, њених вриједности*, ур. Соња Томовић Шундић, Подгорица: ЦАНУ, 2010, стр. 167–169.

²⁸ Спајић, „Етика и грађанин“, стр. 48–51.

раздвајања Србије и Црне Горе био навођен, а само у Србији примењен, да се неће снижавати достигнути ниво људских права. Право већине грађана да свој језик називају српским именом не поштује се, јер се термин *црногорски језик* тумачењем Уставног суда и носилаца политичке власти сматра јединим службеним језиком, док се српски језик у статусном смислу третира као језик националне мањине без обзира на то што је то језик већине грађана и без обзира на то што велики број Црногораца свој језик и даље назива српским именом.²⁹ Не само језик, него целокупно образовање није усмерено ка стварању грађанског идентитета и уважавања различитости већ, напротив, ка јачању новог црногорског идентитета.

Уместо да целокупно образовање буде усмерено ка грађанском образовању, а не само кроз предмет који би се тако звао, ствар је управо обрнута: целокупно образовање, од језика и књижевности преко историје до свих других облика комуникације, усмерено је на националне вредности и јачање редефинисаног идентитета. Ни за државне институције, ни за медије под контролом или утицајем владе стварање грађанске свести, јачање грађанских вредности и врлина – нису приоритети, приоритет је јачање националног идентитета. Постоје невладине организације које су посвећене јачању грађанске свести, али на удару њихове критике ретко се налази национални (националистички) приступ стварању заједничког идентитета и опште привржености политичкој заједници. А, све су то кључне полуге једног друштва за изградњу грађанског система вредности.

Дакле, на основу наведеног може се потврдити да су грађанска *држава*, грађанске *вредности*, грађански *идентитети* тек у повоју, односно да су још увек на нивоу уставне програмске оријентације и задатог циља.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Црна Гора се може означити као мултикултурално друштво без мултикултурализма, као друштво културне, националне и верске разноликости, али и као друштво без политике која интегративно управља тим разноликостима.

Црна Гора је политичка заједница начелно и добрим делом институционално опредељена за грађанску државу, али је фактички национална држава у којој се национализам заснован на изградњи нових елемената идентитета негује као државна идеологија и подржава, промовише и афирмише као највиши облик патриотизма.

²⁹ Пример Никшића је илустративан јер у њему према попису живи већина грађана који су се национално изјаснили као Црногорци (63,7%), а истовремено највећи број грађана се изјаснио да говори српским језиком. Више о томе Зоран Лутовац, *Српски идентитети у Црној Гори*, Београд: Институт друштвених наука, 2015, стр. 117–119.

Логична последица такве оријентације јесте неуспех у изградњи јединственог, „домовинског идентитета“, неуспех базиран на приступу који се заснива на томе да се један идентитет наметне као општи, уместо да се инклузивном политиком јача интеграцијска идеја, односно међусобно прожимање и инклузија различитих идентитета кроз социјализацију, образовање, институције и јавне политике. Захтеви за очување и јачање посебности нису праћени одговарајућим инклузивним политикама. Приступ стварању заједничког, тзв. „домовинског идентитета“ није био темељен на принципима мултикултурализма. Један од тих принципа је да се заједнички идентитет не намеће, него гради.

Начелно и вербално опредељење за мултикултурализам није претворено у јавне политике, него је, напротив, према једном делу грађана та политика била асимилаторска, политика наметања идентитета, док је према другом делу грађана, према припадницима националних мањина подстицана њихова тежња за јачање различитости без одговарајућих инклузивних мера. Једно од начелних опредељења јесте изградња партиципативне политичке културе, али у пракси преовлађује и подстиче се поданичка политичка култура, а она није погодно тло за грађанско демократско друштво.

Перспективе мултикултурализма (интеркултурализма) зависиће у доброј мери од прихватања и промовисања интеркултурног дијалога, пре свега, од демократског управљања културном разноликошћу, управљања које почива на људским правима и основним слободама и промовише вредновање разноликости као елемента политичке културе и настоји да делује у складу са максимом „од једнаке прилике за све, до једнаког уживања у правима“. Неопходно је стварати простор за интеркултурни дијалог, усвајати и преносити интеркултурне вредности и знања уз помоћ којег ће грађани све више и квалитетније учествовати у друштвеном и политичком животу. С таквим приступом, начелна опредељења за мултикултурализам, а потом и институције и нормативни оквир који подржавају такво опредељење, могу добити пуни смисао.

ЛИТЕРАТУРА

- Barry, Brian. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge, MA: Harvard, 2001.
- Barry, Brian. "Liberalism and Multiculturalism". *Ethical Perspectives* 4/2 (1997): 3–14. <http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?LAN=E&TABLE=EP&ID=418>.
- Belamy, Robert. *Citizenship – A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Бела књига о интеркултурном дијалогу. „Живимо заједно једнаки у достојанству“, Стразбур: Савет Европе, 2008. http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_SerbianVersion.pdf.
- Бешић, Милош. „Етничка дистанца у постреферендумској Црној Гори“. У *Квалификацији међуетничких односа и култура мира на Балкану*, прир. Драгољуб Б. Ђорђевић

- и Драган Тодоровић. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Центар за социолошка истраживања, 2008.
- Benhabib, Seyla. *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Eriksen, Tomas Hilan. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2004.
- Етничка дисјанца у Црној Гори – емпиријско исцраживање. Подгорица: ЦЕДЕМ и ЦЕС, децембар, 2013. <http://www.cedem.me/sr/publikacije/finish/13-publikacije/456-etnika-distanca-2013-.html>.
- Inglis, Christine. *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*. Managment of Social Transformation (MOST) – UNESCO, Policy Paper – No. 4. Paper prepared on the occasion of the “1995 Global Cultural Diversity Conference”, 26–28 April 1995, and the “MOST Pacific Sub-Regional Consultation”, 28–29 April 1995, both in Sydney, Australia. <http://www.unesco.org/most/pp4.htm>.
- Информација о засиљеној мањинским народа и других мањинских националних заједница у државним орјанима, орјанима државне управе, орјанима локалних уйрава, судовима и државном шужилашћу 2015. Подгорица: Министарство за људска и мањинска права Црне Горе, 2015.
- Kelly, Paul. *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*. Oxford: Polity Press, 2002.
- Kymlicka, Will and Norman Wayne, eds. *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Kymlicka, Will. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Кимлика, Вил. *Мултикултурално грађанство*. Подгорица: ЦИД, 2004.
- Комар, Оливера. „Политичка култура у Црној Гори“. У *Црна Гора у 21. стољећу – у ери комјетивности, иијања вриједности*, ур. Соња Томовић Шундић. Подгорица: ЦАНУ, 2010.
- Лајпхарт, Аренд. *Модели демократије: облици и учинак владе у шридесет шест земаља*. Подгорица: ЦИД – Београд: Службени лист Србије, 2003.
- Лутовац, Зоран. „Срби у Црној Гори после раздвајања Србије и Црне Горе 2006. године“. *Зборник Мајице срјске за друшћивене науке* 146 (2014): 55–70.
- Лутовац, Зоран. *Срјски идентитет у Црној Гори*. Београд: Институт друштвених наука, 2015.
- Лутовац, Зоран. „Европеизација националног идентитета у процесу европских интеграција Србије“. У *Нова Европа и њена периферија*, ур. Илија Вујачић и Никола Бељинац, 269–286. Београд: Факултет политичких наука и Удружење за политичке науке Србије, 2015.
- Marshall, Thomas-Humphrey. *Citizenship and Social Class*. Cambridge University Press, 1950. доступно и на: http://www.jura.uni-bielefeld.de/lehrstuehle/davy/wustldata/1950_Marshall_Citizenship_and_Social_Class_OCR.pdf.
- Miller, David. “Citizenship and Pluralism”. *Political Studies* 43/3 (1996).
- Miller, David. “Liberalism, Equal Opportunities and Cultural Commitments”. In *Multicultural Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*, ed. P. Kelly. Oxford: Polity Press, 2002.
- Napel, Hans-Martien ten and Florian Karim Theissen. “Taking Pluralism Seriously: The US and the EU as Multicultural Democracies?”. In *Religion, Politics and Law*, eds. Bart C. Labushagne and Reinhard W. Sonnenschmidt, 363–392. Leiden-Boston: Brill, 2009. <http://media.leidenuniv.nl/legacy/Taking%20pluralism%20seriously.pdf>.
- Nye, Malory. “The Chalenges of Multiculturalism”. *Culture and Religion: An Interdisciplinary Journal* 8/2 (2007): 109–123.

- Parekh, Bihkhu. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
- Parekh, Bihkhu. *Nova politika identiteta*. Zagreb: Politička kultura, 2006.
- Song, Sarah. "Multiculturalism". In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, 2014. <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/multiculturalism/>.
- Спајић, Бојан. „Етика и грађанин“. У *Црна Гора у 21. стољећу – у ери комјунитарно-својих вриједности*, ур. Соња Томовић Шундић. Подгорица: ЦАНУ, 2010.
- Taylor, Charles. "The Politics of Recognition". In *Multiculturalism*, ed. Amy Gutmann, 25–75. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Устав Црне Горе 2007. *Службени лист Црне Горе*, бр. 1/2007.
- Закон о мањинским правима и слободама 2006. *Службени лист Републике Црне Горе*, бр. 31/2006.
- Шуковић, Мијат. *Уставно право*. Подгорица: ЦИД, 2009.

Zoran Lutovac

STATE AND PERSPECTIVES OF MULTICULTURALISM IN MONTENEGRO

S u m m a r y

Montenegro could be defined as a multicultural society without multiculturalism, as a society with a cultural, ethnic and religious diversity, but also as a society without integrative policies that manage these differences. It is a political community generally and largely institutionally committed to the civil state, but is in fact a nation-state where nationalism, based on the building of new elements of identity is nurtured as a state ideology, moreover it is promoted and established as the highest form of patriotism.

The logical consequence of this orientation is the failure in building a unified "homeland identity," failure based on approach that impose one identity as general, one and only, instead of having an inclusive policy which strengthens the integrative idea, or firms interweaving and inclusion of different identities through socialization, education, institutions, and public policy.

General and declarative commitment to multiculturalism is not transformed into public policy, but on the contrary, towards one part of citizens (who have a Serbian identity) an assimilation policy was applied, the policy of imposing a new identity, while another part of citizens, i.e., national minorities, were encouraged in their tendency to strengthen diversity without corresponding inclusive measures.

One of the principal commitment of multiculturalism is to build a participatory political culture and civic community, but in practice, the servile political culture prevails - moreover it is encouraged, and that is not a fertile ground for civil and democratic society.

Perspectives of multiculturalism (interculturalism) will depend largely on the acceptance and promotion of intercultural dialogue, the democratic governance of cultural diversity, governance based on human rights and fundamental freedoms, which promotes the respect of diversity as an element of political culture and strives to act in accordance with the maxim "from the same opportunities for all to the equal enjoyment of rights."

It is necessary to create space for intercultural dialogue, to adopt and transmit intercultural values and knowledge which will help citizens to participate more and in a better way in social and political life. Only with this approach, the general commitment to multiculturalism, followed by the acts of institutions and normative framework that support this commitment, can get the full meaning.

Key words: Multiculturalism, Multiculturality, Intercultural Dialogue, Identity, Montenegro, Interethnic Relations